

Дәріс 8. Халықаралық экономикалық аспектілері

1. Әлемдік нарық және халықаралық сауда

2. Валюта: түсінігі, түрлері және валюта бағамы

3. Төлем балансы және оның құрылымы

4. Мемлекеттің валюталық саясаты. Валюталық саясаттың нысандары мен құралдары

1. Әлемдік нарық және халықаралық сауда

Ірі машина жасау саласының пайда болуы әлемдік сыртқы сауда қатынастарының күрт өсуін анықтайды. Шикізат, отын, материалдар, ауқымды тауар нарықтары өнеркәсіпке қажет.

Экономикада технологиялық революцияның әсерінен индустриалды елдердің өнеркәсіптік өндірісінің мамандануы мен кооперациясында ұлттық экономикалардың өзара іс-қимылын күшейтетін құрылымдық өзгерістер орын алуда. Трансұлттық корпорациялар әлемдік экономикада маңызды рөл атқара бастады.

Олар сауда ағындарының өсіп келе жатқан бөлігін құрайтын әлемдік нарықтың өсіп келе жатқан үлесін алады.

Елдердің кәсіпорындары өз тауарларын өндіруді енді жергілікті және Ұлттық нарықтарға ғана емес, сонымен бірге әлемдік нарықтарға да бағыттайды, шығындарды және өзгермейтін капиталды азайта отырып, ірі, жаппай өндірісті жүзеге асырады.

Халықаралық сауда оның барлық қатысушыларына тиімді болуы үшін экспорт пен импорттың әр ел үшін ең тиімді құрылымы әзірленуі керек. Мұндай тиімділік, ең алдымен, әлемдік бағалар мен халықаралық есеп айырысулардың барабар жүйесімен анықталады.

Халықаралық саудада экспорттық-импорттық операциялар басым екенін атап өтуге болады. Бір елдің сыртқы сауда айналымы экспорт пен импорттың мөлшерінен тұрады.

Экспорт дегеніміз – тауарларды, қызметтерді, технологияларды сыртқы нарықта сату үшін шетелге шығару. Экспорт заттары тек елде өндірілген тауарлар ғана емес, сонымен бірге елге әкелінген және онда өңделген тауарлар болып табылады. Экспорттың өзіндік нысаны болып **реэкспорт** табылады, яғни осы елде қайта өңдеуге ұшырамаған бұрын әкелінген тауарларды кері экспорттау болып табылады.

Импорт – бұл, керісінше, тауарларды, қызметтерді, технологияларды ішкі нарықта сату үшін және сонымен қатар үшінші елдерге транзит үшін әкелу. **Реимпорт** – қайта өңдеуге ұшырамаған отандық тауарларды шетелден қайта әкелуді қамтитын импорт көлемі.

Халықаралық сауданы

халықаралық еңбек бөлінісі негізінде құрылған әртүрлі шаруашалықтардың тауар өндірушілері арасындағы қарым- қатынас нысаны ретінде қаруаға болады.

Басқаша,

айтқанда, халықаралық сауда – бұл әлемнің барлық мемлекеттері арасындағы арқылы тауап айналымы.

Бірақ

«халықаралық сауда» термині барынша шектеулі мағынада да қолданылады. Бұл, мысалы, дамушы елдердің жалпы тауар айналымы, индустриалды дамыған елдердің жалпы тауар айналымы, кез-келген аймақтағы елдердің жалпы тауар айналымы және т.б.

Сыртқы

экономикалық қызметте әр ел мемлекеттің экономикалық саясатының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын өзінің **сыртқы сауда** сасатын жүргізеді.

Сыртқы

сауда саясаты негізінен елдің әлемдің нарықтағы позициясын бекіту үшін басқа елдермен, елдер топтарымен сауда қатынастарын реттеуге және дамытуға бағытталған, ол бірқатар экономикалық мәселелерді шешеді. Сыртқы сауда саясатының құрамына оны іске асырудың стратегиясы мен құралдары кіреді.

Мемлекеттің сыртқы сауда

саясаты әлемдік сауданың қалыптасу үрдістерін және елдің ішкі нарығындағы жағдайды ескертуі тиіс.

Нәтижесінде ол екі

тенденцияны қамтиды: **протекционизм және ырықтандыру.**

Протекционизм

– бұл ішкі және сыртқы нарықтардағы ұлттық өндірушілерді шетелдік бәсекелестіктен қорғауға, оларды ынталандыруға бағытталған саясат.

Ырықтандыру –

бұл саясат, оның мәні елдер сауда бостандығы қағидатын жүзеге асыруында (мемлекеттер сыртқы саудаға тікелей әсер етуден бас тартады). Мұндай саясат халықаралық еңбек бөлінісіне және елдің салыстырмалы артықшылықтарына сәйкес жүзеге асырылады.

Әр түрлі

сыртқы сауда қызметі тауарлық мамандану бойынша бөлінеді: дайын өнім саудасы, шикізат саудасы, машиналар мен жабдықтар саудасы, қызмет көрсету саудасы.

Әлемдік тауар айналымы әлемнің барлық елдерінің бірлескен экспорты ретінде анықталады. **Сауда балансының сальдосы** импорт пен экспорт құны арасындағы айырмашылықты білдіреді. Егер арақатынас экспорттың пайдасына қалыптасса, онда сауда балансы белсенді, ал сальдо оң болады. Егер импорт құны экспорт құнынан асып кетсе, онда сауда балансы пассивт, ал оның сальдосы теріс болады.

Әлемдік нарық ХХІ ғасырдың басында қалыптасты. Бұл халықаралық еңбек бөлінісінің шиеленісуіне негізделген экономикалық өмірдің интернационалдандыру процестерінің ұзақ мерзімді дамуының нәтижесі болды.

Қазіргі әлемдік нарық кейбір жетекші мемлекеттердің ішкі нарықтары негізінде ұзақ тарихи даму процесінде қалыптасты. Бұл елдердің нарықтық қарым-қатынасы біртіндеп ұлттық-мемлекеттік шеңберден шықты.

Әлемдік нарық – бұл халықаралық еңбек бөлінісі мен өндіріс факторларының елдер арасындағы өзара іс-қимыл процесін тереңдетуге және дамытуға негізделген әлемдік экономиканың жалпы құрамындағы тұрақты тауар-ақша қатынастарының қызмет саласы. Әлемдік нарық барлық ұлттық нарықтарды біріктіреді.

Әлемдік нарықта тауарлардың белгілі бір жіктелуі бар:

- 1) тауар дайындалған шикізаттың түрлері бойынша;
- 2) тауарды өңдеу дәрежесі бойынша;
- 3) тауардың мақсаты бойынша;
- 4) халықаралық саудадағы тауар орны бойынша.

Халықаралық ұйымдар халықаралық сауданың мәні болып табылатын тауарларды жүйелеуге және жіктеуге тырысады.

2. Валюта: түсінігі, түрлері және валюта бағамы

Валюта – елдің ақша бірлігі. Халықаралық валюта қатынастыраның маңызды элементі **валюта бағамы** болып табылады. Ол әр түрлі елдердің ақша бірліктері арасындағы қатынасты білдіретін және олардың сатып алу қабілетімен және бірқатар басқа факторлармен анықталатын валюталардың құнын өлшеу құралы. Валюта бағамы – халықаралық валюта, есеп айырысу, несие және қаржы операциялары үшін қажет. Мысалы, экспорттаушы алынған шетел валютасын ұлттық валютаға айырбастайды, өйткені қалыпты жағдайда басқа елдердің валюталары осы мемлекеттің аумағында айналмайды. Импорттаушы шетелден сатып алынған тауарларды төлеу үшін шетел валютасын сатып алады. **Валюта бағамы** – бұл шетел валютасымен немесе халықаралық валюта бірліктерімен көрсетілген белгілі бір елдің ақша бірлігінің "бағасы". Бұл техникалық қайта есептеу коэффициенті.

Тауарларға, қызметтерге, инвестицияларға орташа Ұлттық бағаның деңгейі бағам қатынастарының құндылық негізі болып табылатын сатып алу қабілеттілігін білдіреді. **Валюта бағамына әсер ететін факторларға** мыналар жатады: экономиканың жай-күйі (макроэкономикалық көрсеткіштер, инфляция қарқыны, пайыздық мөлшерлемелер деңгейі, валюта нарықтарының қызметі, валюталық алыпсатарлық, валюталық саясат, төлем балансының жай-күйі, капиталдың халықаралық көші-қоны, ұлттық валютаны халықаралық есептеулерде пайдалану дәрежесі, халықаралық есеп айырысуларды жеделдету немесе кешіктіру), елдегі саяси жағдай, ұлттық және әлемдік нарықтардағы валютаға сенімділік дәрежесі.

Валюталардың келесі түрлері бар:

- 1) **базалық валюта** – бұл елде басқа бағалардың белгіленуіне негіз болатын валюта;
- 2) **тұйық, айырбасталмайтын валюта** – бір елдің шегінде пайдаланылатын валюта;

3) **айырбасталатын, қайтымды валюта** – кез келген басқа валютаға еркін айырбасталатын валюта;

4) **жұмсақ валюта** – өз номиналына және басқа валютаның бағамына тұрақсыз валюта;

5) **ұлттық валюта** – мемлекеттің Орталық Банкі шығаратын және бірінші кезекте ел аумағында жүретін валюта;

6) **төлем валютасы** – сыртқы сауда операциясы кезінде тауарға төленетін валюта. Ол мәміле валютасымен сәйкес келмеген жағдайда мәміле валютасын төлем валютасына қайта есептеу үшін аударым бағамын пайдаланады;

7) **мәміле валютасы** – сыртқы сауда келісімшартында тауарлық бағасы белгіленетін не берілген шелдік несие сомасы көрсетілетін валюта;

8) **қатты валюта** – тұрақты бағамы бар валюта ;

9) **баға валютасы** – келісімшартта тауардың бағасы көрсетілген ақша бірлігі.

Валюталық паритет – заң тәртібімен және үкіметаралық деңгейде белгіленетін валюталар арасындағы теңгерім. 1978 жылға дейін валюталық тепе-теңдік валюталардың алатын құрамымен анықталды, содан кейін ХВҚ Жарғысы бойынша СДР негізінде 1979 жылы Еуропалық валюта одағы жұмы істей бастады, ол ЕЭК-ке қатысушы елдердің ұлттық валюталардың валюталық тепе-теңдігін белгіленген шектерде сақтау және ұлттық валюталардың нарықтық бағамдарының келісілген шекаралардан өзара ауытқуына жол бермеу міндеттемелерін белгілейді.

Валютаның конвертациялануы – ұлттық ақша белгілерінің сыртқы экономикалық қызметі процесінде ресми валюта бағамына сәйкес шетелдік ақша бірліктеріне еркін айырбасталуы.

Ұлттық ақша бірлігінің заңмен бекітілген қайтымдылығы – оны барлық адамдар үшін шетел валюталарына (және керісінше) айырбастау мүмкіндігі. Тиісінше, айырбастау процесіне мемлекеттің тікелей араласуынсыз. Ақша бірлігінің қайтымдылығы елдің халықаралық еңбек бөлінісіне, әлемдік сауда мен есептеулерге тиімді қатысуының маңызды факторы болып табылады.

Валютаның конвертациясы – бұл валютаның кез-келген елде төлем құралы ретінде қызмет ету мүмкіндігі. 1986 жылы Халықаралық валюта қоры (ХВҚ) АҚШ долларын осындай валюталардың қатарына қосты.

Валюта нарығы – шетел валюталарында көрсетілген шетел валютасын және төлем құжаттарын сатып алу, сату және айырбастау бойынша операциялар жүзеге асырылатын экономикалық қатынастар саласы.

Бастапқыда валюта нарығы тауарлар мен капитал нарықтарына қатысты қолдау рөлін атқарды. Ол халықаралық капитал мен тауарлар қозғалысына қызмет етті. Алайда, 1970 жылдардан бастап, валюта нарығы капиталды қолданудың ерекше саласы ретінде тәуелсіз мәнге ие болды.

Институционалдық тұрғыдан алғанда, валюта нарығы – бұл байланыс құралдарының күрделі желісіне байланысты коммерциялық банктер мен

басқа да қаржы институттарының жиынтығын білдіреді.

Валюта нарығы сатушылар мен сатып алушылардың белгілі бір жинау орны емес. Мәміле жасау уақыты бірнеше ондаған секундтан 2-3 минутқа дейін, әдетте, банктік шоттарды жүргізуге 2 жұмыс күні жұмсалады.

Валюта саудасын ұйымдастырудың бұл формасы банкаралық валюта нарығы деп аталады. Валюта нарығындағы операциялардың негізгі бөлігі қолма-қол ақшасыз нысанда, ағымдағы және мерзімді банк шоттары бойынша жүзеге асырылады және нарықтың аз ғана бөлігі банкноттар саудасына және қолма-қол ақша айырбастауға келеді.

Валюта нарығындағы мәмілелердің екі нысаны бар: кассалық (спот) және жедел (форвардтық). Кассалық мәміле ағымдағы валюта бағамы бойынша жүзеге асырылады, бірден орындалады (2 жұмыс күні ішінде). Ол сыртқы сауда есептеулері үшін валютаны дереу алу мақсатында немесе бағамның өзгеруінен ықтимал валюталық шығындарды болдырмау үшін қолданылады. Мерзімдік валюталық мәміле төлемдерді, капитал салымдарын шетелде сақтандыру үшін, сондай-ақ валютамен операциялардан (валюталық опциондар, валюталық төрелік) пайда алу мақсатында пайдаланылады.

3. Төлем балансы және оның құрылымы

Төлем балансы - шетелден келген валюталық түсімдердің және осы елдің басқа елдерге жасаған төлемдерінің арақатынасы нысанындағы елдің халықаралық операцияларының баланстық шоты.

Төлем баланстары ХВҚ әдістемесі бойынша жасалады және іс жүзінде іске асырылған немесе дереу жүргізілуі тиіс түсімдер мен төлемдерді ғана емес, сондай-ақ халықаралық талаптар мен міндеттемелер бойынша болашақ төлемдерді де, яғни есеп айырысу балансының элементтерін де қамтиды.

Алайда төлем балансына қосымша оның халықаралық валюта-қаржы позицияларын сипаттайтын елдің халықаралық активтері мен пассивтерінің балансы жасалады.

Төлем балансына екі негізгі бөлім кіреді:

1) ағымдағы операциялар (сауда балансы-тауарлардың экспорты мен импорты арасындағы арақатынас; көрсетілетін қызметтер мен коммерциялық емес төлемдерді қамтитын "көрінбейтін" операциялар тенгерімі);

2) капиталмен және қаржы құралдарымен операциялар (мемлекеттік және жеке капиталдарды әкелу мен әкетуді, халықаралық несиелерді алуды және беруді көрсетеді). Төлем балансы макроэкономикалық көрсеткіштер жүйесінде маңызды орын алады. ЖІӨ мен ұлттық кірісті айқындау кезінде халықаралық талаптар мен міндеттемелердің таза сальдосы ескеріледі.

Төлем балансының көмегімен сіз елдің әлемдік экономикаға қатысуы, оның сыртқы экономикалық қатынастарының ауқымы, құрылымы мен сипаты туралы түсінік ала аласыз.

Онда сондай-ақ тауарлар, капиталдар мен көрсетілетін қызметтер экспортының әртүрлі мүмкіндіктері мен импортының қажеттіліктерін айқындайтын экономиканың құрылымдық диспозициялары; экономиканы нарықтық және мемлекеттік реттеу арақатынасындағы өзгерістер және конъюнктуралық факторлар (халықаралық бәсекелестік, инфляция дәрежесі, валюта бағамының өзгеруі және т.б.) көрсетіледі. Төлем

балансының жай-күйіне бірқатар **факторлар** әсер етеді: 1) елдердің экономикалық және саяси дамуының әркелкілігі, с халықаралық бәсекелестік;

циклдік ауытқуы; 2) экономиканың 3) шетелдік

мемлекеттік шығыстардың өсуі. Төлем балансының ауыр ауыртпалығы - бұл әртүрлі экономикалық және саяси мақсаттарды көздейтін үкіметтің сыртқы шығындары; 4)

экономиканы милитаризациялау және әскери шығындар; 5)

халықаралық қаржылық өзара тәуелділікті күшейту; 6)

халықаралық саудадағы өзгерістер. FТР, экономиканың күшеюінің өсуі, жаңа энергетикалық базаға көшу Халықаралық экономикалық қатынастарда құрылымдық өзгерістерге әкеледі. Дайын бұйымдарды, соның ішінде ғылымды қажетсінетін тауарларды, сондай-ақ мұнай, энергия ресурстарын сату аса қарқынды бола түсті; 7)

валюталық-қаржылық факторлардың төлем балансына әсері;

8) инфляцияның төлем балансына теріс әсері;

9) төтенше жағдайлар – егіннің болмауы, табиғи апаттар, апаттар және т.б. төлем балансына теріс әсер етеді.

Төлем балансын реттеу әдістері. Төлем балансы тенгерімсіздікпен сипатталады, ол кейбір елдерде ұзақ және үлкен тапшылықта және басқаларында шамадан тыс белсенді сальдода көрінеді. Төлем балансы - бұл мемлекеттік реттеу объектілерінің бірі.

Төлем балансының негізгі баптарын қалыптастыруға, сондай-ақ қалыптасқан сальдоны жабуға бағытталған мемлекеттің экономикалық іс шараларының жиынтығы **төлем балансын мемлекеттік реттеу** болып табылады. Мемлекеттің иелігінде елдің валюта-экономикалық жағдайына және халықаралық есеп айырысу жағдайына байланысты сыртқы экономикалық операцияларды ынталандыруға немесе шектеуге бағытталған төлем балансын реттеудің әртүрлі жиынтығы бар.

Төлем балансының тапшылығын бастан кешіретін елдер экспортты ынталандыру, импортты тежеу, шетелдіктерді тарту және Ұлттық капиталды әкетуді шектеу жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруға ұмтылады. Мұндай іс-шараларға мыналар жатады:

1) Бюджет тапшылығын азайту, есептік мөлшерлемені өзгерту, ақша массасының өсу шегін белгілеу арқылы ішкі сұранысты қысқарту мақсатында инфляцияны шектеу;

2) Ұлттық валютанын девальвациясы. Бұл әдістің сыртқы нарықтардағы ұлттық тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы

тиімділігі оны іске асырудың нақты жағдайларына және ілесіп жалпы экономикалық және қаржылық саясатқа байланысты. Девальвация елдің экспорттық әлеуеті болған кезде және әлемдік нарықта қолайлы жағдай болған кезде ғана экспортты ынталандырады;

3) экспорттаушылардың валюталық түсімін бұғаттау, импорттаушыларға шетел валютасын сатуды лицензиялау, валюталық операцияларды уәкілетті банктерде шоғырландыру түріндегі валюталық шектеулер;

4) есептік мөлшерлемені манипуляциялау;

5) экспорт - импорт операцияларын кедендік - тарифтік реттеу;

6) төлем балансының негізгі құрамдастарын қалыптастыруға ықпал етудің арнайы шаралары.

Егер ағымдағы операциялардың балансы теріс сальдомен шықса, онда тапшылық активтердің бір бөлігін резидент еместерге сату арқылы немесе шетелдік банктерден, үкіметтерден немесе халықаралық ұйымдардан шетелдік қарыздар арқылы, сондай-ақ ресми валюта резервтерін қысқарту арқылы қаржыландырылуы мүмкін.

Алайда **төлем балансын қаржыландырудың** шегі бар. Егер төлем балансының дағдарысы төлемдердің кешіктірілуіне, несие берушілермен қарым-қатынастың күрделенуіне, резервтік активтердің сарқылуына әкелсе, ел **төтенше қаржыландыруға** жүгінуге мәжбүр болады. **Төтенше қаржыландыру операциялары** әдетте шетелдік серіктестермен келісіледі және арнайы келісімдермен рәсімделеді.

Неғұрлым маңызды операцияларға: қарызда есептен шығару, қарызды акцияларға айырбастау, қарызды қайта құрылымдау, қарыз бойынша төлемдердің мерзімін өткізіп алу (сыртқы міндеттемелер бойынша төлемдерден бас тарту) жатады.

4. Мемлекеттің валюталық саясаты. Валюталық саясаттың нысандары мен құралдары

Валюталық саясаттың негізгі құралдары валюталық интервенция, валюталық шектеулер, валюталық резервтер, валюталық субсидиялау, валюталық паритеттер болып табылады. Елдің валюталық саясатын оның Үкіметі, Орталық банк, орталық қаржы органдары жүзеге асырады.

Әлемдік деңгейде валюталық саясат Халықаралық Валюта-қаржы ұйымдарымен (Халықаралық валюта қоры, халықаралық банктер) жүзеге асырылады.

Ағымдағы валюталық саясат ауқымында валюталық интервенция, валюталық шектеулер, валюталық субсидиялау, валюталық резервтерді әртараптандыру және т.б. көмегімен валюталық – нарықтық конъюктураны жедел реттеу жүзеге асырылады.

Ұзақ мерзімді валюта саясаты

мемлекетаралық келіссөздер мен келісімдер арқылы, ең алдымен халықаралық валюта қоры, сондай-ақ валюталық реформалар шеңберінде валюта тетігін дәйекті түрде өзгерту жөніндегі ұзақ мерзімді шараларды көздейді.

Валюталық девиздік саясат

валюталық интервенция мен валюталық шектеулерге ықпал ете отырып, шетел валютасын сатып алу мен сатудың валюта бағамын реттеу жүйесі ретінде айқындалады.